

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण

भारती अधिकारी

adhikaribharati@gmail.com

सानोठिमी क्याम्पस, सानोठिमी भक्तपुर

सारसंक्षेप

सिकारुले अतिरिक्त भाषिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने हेतुले सिकने भाषालाई दोस्रो भाषा भनिन्छ । यो भाषा पहिलो भाषा प्राप्त गरिसकेपछि सिकिने भाषा हो । यसलाई भाषा सिकाइको आर्जन प्रक्रियाका रूपमा परिभाषित गरिएको पाइन्छ । दोस्रो भाषालाई विमातृभाषा, द्वितीयक भाषा तथा सहायक भाषा पनि भन्ने गरिएको पाइन्छ । दोस्रो भाषा औपचारिक, अनौपचारिक एवम् व्यक्तिगत प्रयासबाट सिक्न सकिने हुन्छ । वस्तुतः यो भाषा सिकाइका क्रममा व्यापक र सीमित दुवै प्रकृतिको भाषिक वातावरणको सुविधा सिकारुलाई प्राप्त हुन्छ । प्रस्तुत आलेखमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणको सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरेखाइकन गरिएको छ । यस आलेखको तयारीका क्रममा गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा सामग्रीको विवेचनका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । यसबाट दोस्रोभाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्न रुचि राख्ने सरोकारवाला सबैलाई सहयोग पुग्ने विश्वास लिइएको छ ।

विशेष शब्दावली : मातृभाषा, दोस्रो भाषा, दोस्रो भाषा शिक्षण, भाषिक परिवेश ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

भाषा मानवीय विचार आदान प्रदानको माध्यम हो । समाजमा मानिसहरू भाषाकै माध्यबाट एक आपसमा सम्प्रेषणशील हुन्छन् । यसैले भाषा सामाजिक वस्तु पनि हो । कुनै पनि व्यक्तिले घर, परिवार तथा समाजबाट भाषा आर्जन गर्दछ । भाषाकै माध्यमबाट मान्छेका इच्छा, चाहना, धारणा, क्षमता, मूल्य र मान्यताहरू प्रकटित हुन्छन् । व्यक्तिको पहिचान, अग्रगति तथा उत्तरोत्तर प्रगतिका लागि उसको भाषा र भाषिक व्यवहार जिम्मेवार हुन्छ । त्यसैले भाषा व्यक्तिको अनिवार्य आवश्यकता अन्तर्गत पर्दछ ।

भाषाका मौखिक र लिखित गरी दुई प्ररूप हुन्छन् । भाषाको मौखिक रूप सुन्ने र बोल्ने प्रक्रियामा र लिखित रूप पढ्ने र लेख्ने प्रक्रियामा आधारित हुन्छ । यसलाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सीप पनि भनिन्छ । भाषाका सिपहरूको शिक्षणलाई भाषा शिक्षण भनिन्छ (अधिकारी, २०५९) । भाषा शिक्षण भाषिक सिपहरूको शिक्षण भएकाले यसबाट विद्यार्थीहरूमा भाषिक सक्षमताको विकास हुन्छ । भाषा शिक्षणले विद्यार्थीलाई सम्बन्धित भाषामा प्रखर बनाउँछ । कसैले बोलेका कुरा राम्ररी सुन्नु, बुझ्नु र त्यसै अनुसार उत्तर दिन भाषा शिक्षणले सहयोग पुऱ्याउँदछ । त्यस्तै लिखित रूपमा सोधिएका विभिन्न कुरालाई लिखित रूपमा अभिव्यक्त गर्न पनि भाषा शिक्षणकै आवश्यकता पर्दछ ।

भाषा शिक्षणमा भाषाका विभिन्न विषयवस्तुको शिक्षण गरिन्छ । उच्चारण, बोध, व्याकरण, शब्दभण्डार जस्ता भाषिक पक्षको शिक्षणका लागि विषयवस्तुको मुख्य भूमिका रहन्छ, तथापि भाषा शिक्षण विषयवस्तुको शिक्षण नभएर विषयवस्तुमार्फत् भाषिक कुशलताहरूको शिक्षण हो । व्याकरण तथा साहित्यका विविध विषयहरूबाट भाषिक कुशलताको अभिवृद्धि हुने गर्दछ । सिकाइ शिक्षणका क्रममा बोध र अभिव्यक्तिलाई केन्द्रमा राखी अभ्यासमा बढी ध्यान दिनु पर्दछ (लम्साल, २०५७) । वारम्बारको अभ्यासले सिकारुलाई सम्बन्धित क्षेत्रमा दक्ष बनाउँछ । यसैले भाषा शिक्षण ज्ञानसँग सम्बन्धित नभई सिपसँग सम्बन्धित विषय हो ।

नेपाली भाषाको शिक्षणलाई नेपाली भाषा शिक्षण भनिन्छ । नेपाली भाषा व्याकरण र साहित्यका दृष्टिले समृद्ध छ । नेपाली भाषा सही ढङ्गले प्रयोग गर्न, नेपालीमै व्यक्त कुरालाई राम्ररी बुझी नेपालीमै अभिव्यक्ति दिन यसको शिक्षण आवश्यक पर्दछ । नेपाली साहित्यका विविध विधाहरूसँग परिचित हुँदै सिर्जनात्मक क्षमताको विकासका लागि पनि नेपाली भाषा शिक्षणको आवश्यकता पर्दछ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा पुस्तकालयीय स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । सम्बन्धित विषयका प्रकाशित पुस्तकहरू, अनुसन्धान सारहरू, पत्रपत्रिकाहरू, जर्नलहरू र इन्टरनेटलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक अवधारणा

नेपाली भाषा भारोपेली भाषा परिवारको सतम् वर्गमा पर्ने आर्यइरानेली शाखाको भारतीय आर्यभाषा उपशाखा अन्तर्गत संस्कृत भाषाको खस प्राकृत र अपभ्रंशबाट विकसित भाषा हो (न्यौपाने, भण्डारी र न्यौपाने, २०६७) । राष्ट्रिय जनगणना (२०७८) का अनुसार यो भाषा नेपालमा बोलिने भाषाहरूमध्ये सबैभन्दा धेरै जनसङ्ख्याले बोल्ने भाषा हो । अधिकांश वक्ताहरूको मातृभाषा र बहुसङ्ख्यकको दोस्रो एवम् सम्पर्क भाषाका रूपमा रहेको नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रिय, प्रशासनिक एवम् दैनिक कामकाजको भाषा हो । भाषिक क्षेत्रका दृष्टिले सिङ्गो देश ओगट्ने यस भाषाका वक्ताहरू नेपालबाहिर भारतको आसाम, दार्जिलिङ, देहरादुन, सिक्किम प्रान्तका साथै भुटान, बर्मा, बङ्गलादेश तथा विश्वका विभिन्न देशमा छरिएर रहेका छन् । व्याकरण लेखन, शब्दकोश निर्माण, पठनपाठन तथा भाषासाहित्यका दृष्टिले पनि समृद्ध रहेको नेपाली भाषा आम नेपालीका माझ साझा भाषाका रूपमा स्थापित छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणको क्षेत्र निकै वृहत् रहेको छ । यस भाषालाई विद्यालयदेखि विश्वविद्यालय तहसम्म विषय र माध्यमका रूपमा पठनाठन गरिँदै आइएको छ (कोइराला, २०५४) । नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा, सरकारी कामकाजको भाषा, वृहत् सम्पर्कको भाषा, बजारीकृत भाषा, ज्ञानार्जनको भाषा, शिक्षार्जनको भाषा, शब्दभण्डारका दृष्टिले सम्पन्न भाषा एवम् अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा समेत विकसित भाषा भएकाले यसको शिक्षण आवश्यक देखिन्छ । यस अलावा नेपाली भाषा आम नेपालीको माध्यम भाषा, राष्ट्रिय एकताको आधार भाषा, साहित्यिक सुसम्पन्न भाषा तथा यसको सुदीर्घ परम्परा रहेकाले पनि यसको शैक्षणिक अपरिहार्य देखा पर्छ ।

दोस्रो भाषा सिकाइ

दोस्रो भाषा पहिलो भाषा वा मातृभाषापछि सिक्किने भाषा हो । यो पहिलो भाषाको सहायतामा सिक्किन्छ । यसलाई लक्ष्य भाषा पनि भनिन्छ । यसको सिकाइ कृत्रिम प्रकृतिको हुन्छ । पहिलो भाषाको तुलनामा दोस्रो भाषा सिकाइ जटिल हुन्छ । यसमा मूलतः नियन्त्रित एवम् औपचारिक वातावरणको आवश्यकता पर्छ । यसको सिकाइमा पहिलो भाषाका वर्ण, शब्द, वाक्य, सङ्गति आदिले प्रभाव पर्छ । यो समाज तथा विद्यालयीय वातावरणबाट सिक्किन्छ । दोस्रो भाषा निश्चित उद्देश्य र आवश्यकता पूर्तिका लागि सिक्किन्छ ।

यसमा भाषा^१ को अनुभवयुक्त मस्तिष्कद्वारा सिकाइ प्रक्रिया प्रभावित हुन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइ मातृभाषासँग निकट भए सहजता र निकट नभए जटिलता पैदा हुन्छ (कोइराला, २०५४) । यस क्रममा भाषिक वातावरणको सीमितता र व्यापकताले सिकाइमा असर पर्दछ । भाषिक भिन्नता, सामाजिक दबाव, वातावरणीय भिन्नता, जनसङ्ख्या र मनोवैज्ञानिक पक्षले दोस्रो भाषा सिकाइलाई प्रत्यक्षतः असर पार्छ । तसर्थ यी विविध पक्षलाई ख्याल गरी प्रशस्त अभ्यास गराई यसको शिक्षण गर्नु पर्छ । सबैका लागि दोस्रो भाषाको सिकाइ भने अनिवार्य हुँदैन । दोस्रो भाषा अतिरिक्त आवश्यकता पूर्तिको लागि सिकिन्छ । यो भाषा नियन्त्रित एवम् असहज वातावरणबाट सिकिन्छ । यो भाषा औपचारिक वातावरणबाट सिकिन्छ । दोस्रो भाषाको सिकाइ अनिवार्य नभई ऐच्छिक प्रकृतिको हुन्छ । यसलाई सिक्न निरन्तर अभ्यास, पुनरनवृत्ति तथा इच्छाशक्तिको आवश्यकता पर्दछ ।

दोस्रो भाषाको सिकाइ पहिलो भाषाको अनुभवबाट प्रभावित हुन्छ । यो शारीरिक विकास तथा उमेरको वृद्धिसँगै कठिन हुन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइका क्रममा सीमित भाषिक वातावरण उपलब्ध हुन्छ । यसको सिकाइ कृत्रिम प्रकृतिको हुन्छ । यसमा प्रशस्त अभ्यास गराउनुपर्ने स्थिति रहन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइमा भाषा सिक्दै छु भन्ने कुरा सिकारुलाई थाहा हुन्छ । दोस्रो भाषा कुनै भाषा प्राप्त भएपछि सिक्न सुरु गरिन्छ । यो भाषाको आर्जन प्रक्रियासँग सम्बन्धित हुन्छ । दोस्रो भाषा नियमहरूको मूर्त ज्ञानबाट सिकिन्छ । यो भाषा सिकाइ भाषिक सिकाइको सचेतन प्रक्रिया हो । यसमा नियन्त्रित भाषिक कार्य सम्पादन प्रक्रिया घटित हुन्छ ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणको परिवेश

दोस्रो भाषा पहिलो भाषा वा मातृभाषापछि सिकिने भाषा हो । यो पहिलो भाषाको सहायतामा सिकिन्छ । यसलाई लक्ष्य भाषा पनि भनिन्छ । यसको सिकाइ कृत्रिम प्रकृतिको हुन्छ । पहिलो भाषाको तुलनामा दोस्रो भाषा सिकाइ जटिल हुन्छ । यसमा मूलतः नियन्त्रित एवम् औपचारिक वातावरणको आवश्यकता पर्छ । यसको सिकाइमा पहिलो भाषाका वर्ण, शब्द, वाक्य, सङ्गति आदिले प्रभाव पार्छ । यो समाज तथा विद्यालयीय वातावरणबाट सिकिन्छ । दोस्रो भाषा निश्चित उद्देश्य र आवश्यकता पूर्तिका लागि सिकिन्छ (अधिकारी, २०५९) । यसमा भाषा^१ को अनुभवयुक्त मस्तिष्कद्वारा सिकाइ प्रक्रिया प्रभावित हुन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइ मातृभाषासँग निकट भए सहजता र निकट नभए जटिलता पैदा हुन्छ । यस क्रममा भाषिक वातावरणको सीमितता र व्यापकताले सिकाइमा असर पर्दछ । भाषिक भिन्नता, सामाजिक दबाव, वातावरणीय भिन्नता, जनसङ्ख्या र मनोवैज्ञानिक पक्षले दोस्रो भाषा सिकाइलाई प्रत्यक्षतः असर पार्छ । तसर्थ यी विविध पक्षलाई ख्याल गरी प्रशस्त अभ्यास गराई यसको शिक्षण गर्नु पर्छ ।

नेपाल जातीय-धार्मिक-भाषिक त्रिपक्षीय संरचनामा संरचित देखिन्छ । यसबाट एक जाति एक भाषा (तामाङ, मगर, गुरुङ, शेर्पा, चेपाङ आदि), बहु जाति एक भाषा (बाहुन, क्षेत्री, ठकुरी, कामी, दमाइ आदि) र एक जाति बहुभाषा (तराईका ब्राह्मण, राजपुत, यादव, तेली, कुर्मी आदिमा) को स्थिति सिर्जना भएको पाइन्छ । नेपाली भाषा नेपालका अधिकांश वक्ताहरूको मातृभाषा हो । यो सरकारी कामकाजको भाषा हो । यस भाषामा समृद्ध साहित्यिक परम्परा, वैज्ञानिक व्याकरण परम्परा तथा अत्याधुनिक कोशहरू प्रकाशित छन् । मातृभाषामा शिक्षा सम्भव नरहेका वक्ताहरूका लागि नेपाली भाषा शिक्षाको माध्यम भाषा पनि हो । सामाजिक वक्ताहरू यसै भाषाका माध्यमबाट सम्पर्कशील हुने भएकाले यस भाषालाई बृहत्तर नेपाली समाजको सम्पर्क भाषाको स्थान प्राप्त छ । त्यसो त नेपाली भाषा हाल नेपालमा मात्र नभई नेपाली डायस्पोरामा समेत व्यापक प्रयोग व्यवहारमा रहेको छ । यस भाषाका माध्यमबाट प्राथमिकदेखि विद्यावाचस्पति हुँदै महाविद्यावारिधि तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्न सकिन्छ । निजी तथा सामुदायिक विद्यालयमा यस भाषाका माध्यमबाट अनिवार्य तथा ऐच्छिक विषहरू पठनपाठन हुँदै आएका छन् । त्यति मात्र होइन

भाषिक वक्ताले सामाजिक समायोजन, यायावर, शिक्षार्जन, सरकारी कामकाज, व्यापार व्यवसाय, मनोरञ्जन आदि गतिविधि यसै भाषाका माध्यमबाट सम्पन्न गर्न सक्दछन् । वस्तुतः नेपाली समाजको सामाजिक विविधतालाई सम्मान गर्ने माध्यम भाषाका रूपमा प्रस्तुत भाषाको योगदान विशिष्ट देखिन्छ । सयभन्दा बढी भाषाहरू प्रयोगमा रहेको नेपाली समाजमा सबै भाषाका माध्यमबाट शिक्षा आर्जन सम्भव देखिँदैन ।

कतिपय विद्यालयहरूमा एकाधिक मातृभाषी प्रयोक्ताहरू एउटै कक्षाकोठामा उपस्थित रहेका दृष्टान्त विद्यमान रहेका छन् । मूलतः सहरी परिवेश तथा अत्यधिक जनघनत्व भएका इलाकाहरूका वक्ताहरू भाषिक प्रयोगमा अन्तसंक्रमित स्थितिबाट गुज्रिरहेका पाइन्छन् । एकातिर मातृभाषाप्रतिको गहिरो भुकाव र अर्कातिर माध्यम भाषाको अत्यधिक आवश्यकताका कारणले वक्ताहरूमा यस्तो स्थिति पैदा भएको पाइन्छ । नेपालमा निर्माण भएका भाषापाठ्यक्रमहरू सबै भाषाको शिक्षणका लागि सान्दर्भिक देखिँदैनन् । त्यसो त कतिपय भाषाहरूमा पाठ्यक्रम निर्माण भएको पनि पाइँदैन, भाषापाठ्यपुस्तकहरू लेखिएको पाइँदैन, सुदृढ लेख्य परम्परा रहेको देखिँदैन, मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयहरू नगण्य मात्रामा रहेका छन्, सबै शिक्षकहरूमा मातृभाषेतर भाषाको ज्ञान रहेको पाइँदैन । यस्तो स्थितिमा नेपाली दोस्रो भाषी सिकारुहरूका लागि दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण अनिवार्य बन्न पुगेको देखिन्छ । यस अतिरिक्त घुमफिरका लागि नेपाल आउने पर्यटकहरूले सम्पूरक भाषाका रूपमा नेपाली भाषा सिक्नुपर्ने अवस्था रहेको देखिन्छ । उल्लिखित दृष्टान्तहरूबाट के गतार्थ हुन्छ भने दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण हरतहमा मातृभाषामा शिक्षा सम्भव नदेखिने नेपाली परिवेशका लागि युक्तियुक्त समाधान हुन सक्दछ ।

वर्तमान सन्दर्भमा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणको कक्षान्तरिक परिवेश नेपाली दोस्रो भाषी विद्यार्थी अनुकूल हुन सकेको देखिँदैन । साथै व्यतिरेकी र त्रुटि विश्लेषणको अभाव, कार्यमूलक अनुसन्धानको न्यूनता, मूल्याङ्कनमा विविधताको अभावलगायतका अनेकन् कारणहरूले गर्दा दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षणको वर्तमान अवस्था त्यति सन्तोषप्रद रहेको पाइँदैन ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण

दोस्रो भाषा ज्ञानार्जन, शिक्षार्जन, अनुसन्धान, पर्यटन आदिजस्ता प्रयोजनका लागि सिक्ने गरिन्छ । वस्तुतः यिनै प्रयोजनलाई पूर्ण तुल्याउने ध्येयले दोस्रो भाषालाई औपचारिक ढङ्गबाट शिक्षण गर्ने गरिन्छ । यसको सिकाइ शिक्षण प्रक्रिया नियन्त्रित, यान्त्रिक एवम् बौद्धिक प्रकृतिको हुन्छ । सहज एवम् स्वाभाविक वातावरणीय सुविधा सिकारुलाई सजिलै प्राप्त नहुने भएकाले दोस्रो भाषाको सिकाइ र शिक्षण कृत्रिम र जटिल प्रकृतिको हुन्छ । दोस्रो भाषा सिकाइका क्रममा पहिलो भाषाका भाषा व्यवस्थागत भिन्नताले प्रशस्त प्रभाव पार्ने ठानिन्छ ।

एउटा भाषाको भाषिक व्यवस्थामा सक्षम भइसकेको वा बानी परिसकेको सिकारुलाई दोस्रो भाषा सिकाउनुपर्ने भएकाले स्वाभाविक रूपमा यस्तो सिकाइ शिक्षण दुरुह हुन जान्छ । यस क्रममा पहिलो भाषाका उच्चारण, वर्ण, रूप, पद, पदावली, वाक्यांश, वाक्य, वाक्यकोटि, शब्दभण्डार, आर्थी व्यवस्थागत वैविध्यले हस्तक्षेप गर्ने मानिन्छ । यस क्रममा सिकारुले व्यवस्थित, अव्यवस्थित तथा उत्तरव्यवस्थित त्रुटिहरू गर्न सक्छन् (अधिकारी, २०५९) । यी त्रुटिहरू कतिपय स्वीकार्य र कतिपय अस्वीकार्य एवम् अपाच्य हुन सक्दछन् । अतएव: दोस्रो भाषाको शिक्षणमा त्रुटि निराकरणात्मक शिक्षणलाई महत्ता दिनुपर्ने हुन्छ ।

दोस्रो भाषा शिक्षणका क्रममा निगमन, आगमन, श्रुतिभाषिक, मौखिक संरचना सन्दर्भ, संज्ञानात्मक, प्राकृत, नैसर्गिक, सम्प्रेषणात्मक जस्ता दोस्रो भाषा शिक्षणनिबद्ध पद्धतिहरू एवम् अनुवाद, व्याकरणात्मक, व्याकरणानुवाद, प्रत्यक्ष, पठन, ध्वन्यात्मक जस्ता विशिष्ट प्ररूपका विधिहरूको प्रयोग व्यवहार गर्नुपर्ने हुन्छ। यसका साथै कक्षाकोठालाई खोजमूलक, समस्या समाधानमूलक, अन्तर्क्रियात्मक तथा परियाजनाकेन्द्री बनाउँदा दोस्रो भाषाको शिक्षणलाई सहज ढङ्गले सम्पादन गर्न सकिन्छ (पाण्डेय, सन् १९७६)। निर्मित पाठ्यक्रमको सामयिक संशोधन तथा प्रचलित पाठ्यपुस्तकहरूको युगीन सुधार गर्दै अपनाइएका शिक्षण विधि र प्रक्रियामा अपेक्षित परिवर्तन गर्ने हो भने दोस्रो भाषाको शिक्षण प्रक्रिया पनि सरल हुन सक्छ। यस क्रममा दोस्रो भाषा शिक्षणका समस्याहरू पहिचान गरी समस्या निराकरणका उपायहरू अपनाउनुसमेत वाञ्छनीय देखिन्छ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली शिक्षण गर्दा सिकारुको भाषिक पृष्ठभूमिको पहिचान गरी योजनाबद्ध शिक्षण गर्नुपर्छ। यस क्रममा दोस्रो भाषा शिक्षणका पद्धति तथा विधिहरूको यथेष्ट अनुप्रयोग गर्ने, सिकारुका भाषिक आवश्यकता र कठिनाई क्षेत्र पहिचान गरी निराकरण गर्ने, भाषापाठ्यक्रम निर्माण गर्दा मातृभाषी सक्षमतालाई महत्व दिने, कक्षाकोठाको भाषिक विविधतालाई व्यवस्थापन गर्ने जस्ता कार्य गर्नुपर्छ। दोस्रो भाषा शिक्षणमा शैक्षिक सामग्रीहरूको अत्यधिक प्रयोग गर्ने, सिकाइ शिक्षणमा एकीकृत पद्धतिको प्रयोग गर्ने, पहिलो भाषाका भाषिक अनुभवहरूलाई दोस्रो भाषा सिकाइमा स्थानान्तरण गर्ने, सिकारुका सिकाइगत कठिनाईहरूको निदान गरी निराकरणात्मक शिक्षण गर्ने जस्ता कार्यहरू सचेततापूर्वक गर्नुपर्छ। यसका साथै भाषा शिक्षणलाई सम्प्रेषणात्मक एवम् रचनामुखी बनाउने, समाजभाषिक व्यवहार र कार्यमूलक भाषा शिक्षणलाई प्रोत्साहन गर्ने, भाषापाठ्यक्रम र भाषापाठ्यपुस्तकमा सामयिक सुधार गर्ने, वैकल्पिक पाठ्यपुस्तक एवम् सहजकर्ता शिक्षकको व्यवस्था मिलाउने जस्ता कार्यलेसमेत यसको शिक्षणलाई सफलभूत बनाउने मानिन्छ।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणका समस्या र समाधान

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षण गर्दा कक्षान्तरिक परिवेशमा निकै समस्या देखिन्छन्। यस्ता समस्याहरू मातृभाषाको प्रभावबाट सृजित हुन्छन्। सिकारुले उच्चारण गर्दा विविध औचार्य क्षेत्रमा त्रुटि गर्न सक्छ। वर्णविभेदीकरण गर्न सिकारुलाई कठिन हुन्छ। हिज्जे, लेख्यविन्यास वा वर्तनी सम्बन्धी पनि समस्या देखा पर्छन्। शब्दभण्डार तथा शब्दार्थ सम्बन्धी समस्या देखा पर्छन्। सिकारुहरू सन्दर्भपूर्ण वाक्यनिर्माण तथा प्रयोग गर्न असहज मान्छन्। उखान तथा टुक्काको प्रासङ्गिक प्रयोग सम्बन्धी समस्या पनि बारम्बार दोहोरिन्छन्। सामाजिक तथा सांस्कृतिक विविधता सम्बन्धी समस्या देखा पर्छन्। भाषापाठ्यक्रम, भाषापाठ्यपुस्तक तथा शिक्षण विधि सम्बन्धी समस्या देखिन्छन्। दोस्रो भाषा शिक्षण गर्दा भाषिक परीक्षण, वैयक्तिक भिन्नता, शिक्षकको एकभाषिक सोचबाट सृजित समस्या जास्ता समस्यासमेत देखा पर्छन्। द्विभाषिक शिक्षकको अभाव, सहजकर्ता शिक्षकको व्यवस्था, शिक्षकको पेसागत दक्षता, कक्षाकोठामा विविधता व्यवस्थापन, व्यतिरेकी विश्लेषण, त्रुटि विश्लेषण र शैक्षणिक व्याकरण सम्बन्धी समस्या आदि क्षेत्रमा समेत समस्या देखिन्छन्।

दोस्रो भाषाका रूपमा नेपाली भाषा शिक्षणका समस्याहरूको समाधानका लागि समस्या अनुसारका तरिकाहरूको अवलम्बन गर्न सकिन्छ। मातृभाषाको प्रभावबाट सृजित समस्याको बोध गरी शिक्षण गर्ने, कक्षामा उच्चारण सम्बन्धी पर्याप्त अभ्यासात्मक कार्यकलाप सञ्चालन गर्ने, नेपाली भाषाका वर्णहरूको विभेदीकरण गर्ने क्षमता विकासका लागि कार्यकलापहरू सञ्चालन गर्ने, हिज्जे, लेख्यविन्यास वा वर्तनी सम्बन्धी आवश्यक लेख्य अभ्यासहरू गराउने, शब्दभण्डार तथा शब्दार्थ सम्बन्धी समस्याको समाधानका

लागि उचित कार्यकलाप गराउने जस्ता कक्षा कार्यले समस्यालाई समाधान गर्न मद्दत गर्छन् । त्यसैगरी सन्दर्भपूर्ण वाक्यनिर्माण, वाक्यप्रयोगद्वारा अनुच्छेद गठन, वाक्यसंश्लेषण, वाक्यविश्लेषण, वाक्यान्तरण क्षमता विकास सम्बन्धी प्रशस्त अभ्यास गराउने, सन्दर्भ वा प्रसङ्ग अनुसार उखान-टुक्काको प्रयोग गर्न अभ्यास गराउने, सामाजिक तथा सांस्कृतिक विविधता सम्बन्धी समस्याको पहिचान गरी सोही अनुसार कक्षा शिक्षण गर्ने, समान भाषापाठ्यक्रम र वैकल्पिक भाषापाठ्यपुस्तकको सुविधा उपलब्ध गराउने, विद्यार्थीकेन्द्रित नवीन शिक्षण पद्धति, विधि र प्रविधिहरूको प्रयोग गर्ने, भाषिक परीक्षणमा निरन्तर परीक्षण, एकीकृत परीक्षण, कार्यमूलक परीक्षण, सम्प्रेषणात्मक परीक्षण, समाजभाषिक एवम् मनोभाषिक परीक्षण, प्रयोगात्मक परीक्षण जस्ता अधुनातन परीक्षणीय विधिहरूको अवलम्बन गर्ने जस्ता कार्य पनि आवश्यकता अनुसार गर्नु पर्छ ।

दोस्रो भाषा शिक्षण गर्दा वैयक्तिक भिन्नता पहिचान गरी सोही मुताबिक कक्षा शिक्षण गर्ने, एकभाषिक सोचबाट मुक्त भई भाषिक न्यायनिबद्ध मान्यताहरूलाई आत्मसात गरी शिक्षण गर्ने, शिक्षकलाई सिकारुका मातृभाषा सिक्न प्रोत्साहन गर्ने, उनीहरूको भाषा आवश्यकतानुसार कक्षा शिक्षणमा प्रयोग व्यवहारमा ल्याउने, यथासम्भव सहजकर्ता शिक्षकको व्यवस्था गरी शैक्षणिक जटिलता निवारणका लागि सचेत चेष्टा गर्ने, शिक्षकलाई समयानुकूल सान्दर्भिक तालिम एवम् गोष्ठीहरूको व्यवस्था गरी सक्षमता अभिवृद्धिमा जोड दिने, कक्षाकोठाको समाजभाषिक एवम् वैयक्तिक विविधतालाई व्यवस्थापन गरी शिक्षण गर्ने, भाषाहरूको व्यतिरेकी विश्लेषण गरि भिन्नता पहिचान गर्ने तथा सोही अनुसार योजना बनाउने, सिकारुका सिकाइगत त्रुटिहरूको पहिचान, वर्गीकरण, विश्लेषण गरी निराकरणका उपाय अवलम्बन गर्ने, साथै छनोट र स्तरणमा आधारित भाषाशैक्षणिक व्याकरणको निर्माण र प्रयोगमा दृष्टि पुऱ्याउने, भाषिक सिप विकासमा निकटवर्ती रूपमा सहयोग पुऱ्याउने अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने आदि कार्यसमेत गर्न सकिन्छ ।

निष्कर्ष

भाषाका सिपहरू विद्यार्थीको उमेर, शैक्षिक तह वा कक्षा बढ्दै जाँदा थप परिष्कृत र परिमार्जित हुँदै जान्छन्, स्तरीकृत हुँदै जान्छन् । यी सिपको शिक्षणबाट विद्यार्थीमा श्रवणकला, वाचनकला, पठनकला र लेखनकलाको विकास हुँदै जान्छ । भाषा शिक्षणमा साहित्यिक र साहित्येतर विषयवस्तुका माध्यमबाट भाषिक सिपको शिक्षण गरिन्छ । यस क्रममा साहित्यिक विधाका माध्यमबाट भाषाका चार सिपको विकास र व्याकरणिक विषयवस्तुबाट शुद्ध भाषा प्रयोग कौशलको वृद्धि हुन पुग्दछ । भाषिक सिप शिक्षणमा विषयवस्तुको शिक्षण गौण र सिपको शिक्षण नै प्रधान हुन्छ । यसमा विषयवस्तुलाई सिप शिक्षणका साधन र सिप शिक्षणलाई सिकाइ शिक्षणको साध्य मानिन्छ । भाषिक सिप शिक्षणमा विद्यार्थीहरूलाई भाषाका चार वटै सिपमा दक्ष वा प्रखर तुल्याउने काम गरिन्छ । तसर्थ भाषिक सिप शिक्षणलाई सिकाइ शिक्षणका सन्दर्भमा अपरिहार्य मानिएको पाइन्छ ।

सन्दर्भ सूची

अधिकारी, सूर्यमणि (२०५६), *नेपाली भाषाको इतिहास*, काठमाडौं : भुँडीपुराण प्रकाशन ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५९), *भाषाशिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, काठमाडौं : विद्यार्थीपुस्तक भण्डार ।

अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६५), *नेपाली भाषा शिक्षण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

एलेन, एच.बि. (सं.), (सन् १९६५), *टिचिङ इङ्ग्लिस याज अ सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज*, न्युयोर्क : म्याग्राहिल ।

कोइराला, विद्यानाथ (२०५४), *मातृभाषामा शिक्षण, 'नेपालको भाषिक समाधान गर्ने तरिका, विकासको निम्ति शिक्षा*, काठमाडौं : शिक्षाविकास तथा अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि. ।

पाण्डेय, रामशकल (सन् १९७६), *हिन्दी शिक्षण*, आगरा: विनोदपुस्तक भण्डार ।

मिसेल आर. तथा आर. माइलेज (ई. २००८), *सेकेन्ड ल्याङ्ग्वेज लर्निङ थ्योरी*, लन्डन : एडवार्ड आर्नोल्ड ।

लम्साल, रामचन्द्र (२०५७), *कोशविज्ञान र नेपाली कोश*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

शर्मा, मोहनराज (२०७१), *प्रज्ञा नेपाली सन्दर्भ व्याकरण*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।